

PÁTÁ

(Hospodářský vývoj v Československu v letech 1971-1975, v období páté pětiletky)

Milan Sekanina

Úvod

Předkládaná stat' volně navazuje na článek „Úkoly československého hospodářství v první polovině 70. let 20. století a vnější podmínky pro jejich realizaci“, který vyšel v č. 3/2005 časopisu Národohospodářský obzor. Zatímco v něm bylo analyzováno období let 1971-75 v souvislosti s celkovou mezinárodně politickou situací a pozornost byla věnována spíše pohledu zvenčí, jeho volně pokračování se koncentruje na vnitřní problémy československé ekonomiky spojené s plánem a plněním páté pětiletky.

Obdobím budování socialismu v Československu se dnes už téměř nikdo z historiků ani ekonomů systematicky nezabývá. Vítězové sametové revoluce po roce 1989 ho označili nálepkou „období totality“ a každý, kdo se na tomto českém rybníku pohybuje (snad s výjimkou reformních let 1968–69) tak bruslí na tenkém ledě. Historik Václav Vaněček kdysi napsal: „Bez správného pohledu na minulost je v nebezpečí i správný pohled na dnešek a mohou být zkresleny i perspektivy budoucnosti“. Pokusme se v tomto duchu překonat „pravdu dnešních vítězů“, oprostíme se od politických a ideologických aspektů a hodnotme objektivně dobu minulou. Měla své negativní, ale i pozitivní stránky.

K úspěšným obdobím ve více jak čtyřicetileté historii výstavby socialismu v Československu patřila bezesporu po stránce hospodářského vývoje první polovina 70. let minulého století, i když nebyla bezproblémová. Československá společnost tehdy vstupovala do etapy tzv. budování vyspělé socialistické společnosti, kterou jsme však nikdy nevybudovali. Nástupem k hospodářské strategii pro tuto etapu se měl stát pátý pětiletý plán rozvoje národního hospodářství na léta 1971–1975, přijatý na XIV. sjezdu KSČ v květnu 1971. Za hlavní cíl hospodářské a sociální politiky v letech 5. pětiletky bylo stanoveno „zajistit vyšší uspokojování hmotných a kulturních potřeb obyvatelstva a další upevňování životních jistot pracujících, a to na základě trvalého rozvoje a zvyšování efektivity společenské výroby“.

Spolu s nástupem k plnění tohoto cíle docházelo současně k završování tzv. konsolidačního procesu, tj. k zúčtování s protivníky nastupující normalizace. K normalizaci společnosti měla přispět zejména stabilizovaná ekonomika a tzv. konzumní socialismus, založený na určitém standardu životní úrovně obyvatelstva, které měly zajistit novému stranickému vedení klidné vládnutí bez aktivní účasti občanů na správě věcí veřejných. Revoluce se přece nedá dělat s plným žaludkem!

Přípravě 5. pětiletky byla věnována mimořádná pozornost. Její základní úkoly byly projednány předsednictvem ÚV KSČ a vládou již v červenci 1970 a směrnice pro přípravu pátého pětiletého plánu byly pak předmětem celospolečenské diskuze. Hlavní směry hospodářské politiky KSČ v letech 1971–75 vycházely z prognóz ekonomického vývoje na příštích 10–15

let, byly koordinovány s pracemi na pětiletých plánech členských zemí RVHP, zejména SSSR, a zohledňovaly i tu skutečnost, že se jednalo o první pětiletý plán československé federace.

1. Zdroje a jejich užití ve výrobě

Plán ekonomického rozvoje v letech 1971–75 byl založen na souladu mezi tvorbou zdrojů a jejich užitím. **Národní důchod** jako ukazatel celkového výkonu ekonomiky měl vzrůst za pět let o 28 %, přičemž nejméně 95 % jeho přírůstku mělo být kryto růstem produktivity práce. V absolutním vyjádření to představovalo částku zhruba 1 800 mld. Kčs, což bylo o 400 mld. více než v předchozí pětiletce. Skutečnost však předčila očekávání. Národní důchod vzrostl o 32 % a jeho objem byl zhruba o 30 mld. Kč vyšší, než předpokládal plán. Průměrné meziroční přírůstky národního důchodu (5,7 %) byly nebývale pravidelné. Je zde na místě připomenout, že tohoto vysokého tempa růstu zdrojů dosáhlo Československo ve složitých vnějších i vnitřních podmínkách, a že více jak 90 % přírůstku národního důchodu plynulo z vyšší produktivity práce. Bohužel se však nepodařilo snížit materiální náročnost vytvořeného národního důchodu.

Rychlejší tvorba zdrojů umožňovala realizovat větší **investiční činnost**. Do národního hospodářství mělo být investováno v 5. pětiletce 520 mld. Kč. Tato míra investic se sice v průběhu pětiletky pod vlivem objektivních tlaků a potřeb zvýšila (na 606 mld. Kč), ale výrazně nepřekročila v poměru k hrubému národnímu důchodu „investiční strop“ konce 60. let. Podle směrnic 5. pětiletky měl být hlavní tok vynakládaných prostředků soustředěn na urychlený růst rozvojových oborů, především na výstavbu v odvětví paliv a energetiky, výrobu stavebních hmot a na zahájení velkých investičních programů, které měly vytvořit podmínky pro strukturální změny ve výrobě, dále pak na obnovu a modernizaci starších závodů a na urychlení bytové výstavby. Zvýšená pozornost měla být věnována rozvoji Severočeského kraje, zejména těm jeho částem, které měly vazbu na rozvoj palivo-energetické základny země, hlavnímu městu Praze, hlavnímu městu Slovenska Bratislavě a rozvoji pohraničních okresů ČSR a vybraných okresů východního a jižního Slovenska.

2. Průmysl a jeho odvětví

Jak jsem již výše uvedl, k rozhodujícím odvětvím průmyslové výroby, kterým byla ze strany ústředí věnována mimořádná pozornost, patřilo odvětví paliv a energetiky a výroba stavebních hmot. Plán stanovil zvýšit výstavbu v odvětví paliv a energetiky o více než 70 %, v průmyslu stavebních hmot o 86 %.

Protože Směrnice pětiletky [17] předpokládaly zvýšit **výrobu elektřiny** do roku 1975 o 39 % bylo nutné postavit nové tepelné elektrárny v Počeradech, Tušimicích, Dětmovicích, Mělníku, Vojanech, Novákách a vodní elektrárny v Ružině, Liptovské Maře a Malešicích a zahájit výstavbu špičkové vodní elektrárny na Černém Váhu. Počítalo se také s přípravou projektové dokumentace pro zahájení výstavby dvou jaderných elektráren po roce 1975 podle sovětské dokumentace (Jaslovské Bohunice u Trnavy a Dukovany u Třebíče). V souvislosti s výstavbou nových tepelných elektráren bylo nutné zvýšit těžbu uhlí, a to zejména v mosteckém revíru. Tam měly být vybudovány tři nové povrchové doly a těžit se mělo i pod samotným městem Most, kde pod desetimetrou vrstvou zeminy byly až 40 m vysoké uhelné sloje. Vytěžit toto uhlí současně znamenalo postavit zcela nové město Most jako středisko průmyslové podkrkonošské oblasti. Nedaleko Mostu pak měly být postaveny nové tepelné elektrárny s velkým výkonem. Nové doly byly vybudovány také na severní Moravě – ve Stonavě a Paskově. Z přehledu míst, kde byly nové elektrárny a doly otevírány je zřejmé, že se při jejich provozu počítalo především s méně výhřevným hnědým uhlím a lignitem, v případě elektráren

na Ostravsku s uhelným prachem. Černé uhlí mělo být využíváno převážně jako suroviny pro hutní a chemický průmysl. Celkem bylo v 5. pětiletce postaveno dvanáct nových elektráren o celkovém výkonu 2 850 MW a byly modernizovány elektrárny starší a do provozu bylo uvedeno šest nových dolů. I přes toto výrazné rozšíření dosavadní energetické základny, nebylo dosaženo jejího plánovaného výkonu elektrárenské kapacity (3 700 MW). O nežádoucích důsledcích provozu výše zmíněných energetických děl je asi zbytečné psát. Bohužel ani dnešní novodobí podnikatelé se mnohdy k těmto ekologickým problémům nestaví jinak než minulý režim (viz dnešní počínání Mostecké uhelné společnosti).

Potřeba zajištění paliv a energie pro československou ekonomiku se týkala také plynu a ropy. Proto pokračovalo další budování jejich rozvodných systémů a zásobníků a současně byla zahájena stavba 1 220 km dlouhé druhé větve mezinárodního tranzitního plynovodu ze Sovětského svazu přes naše území do západní Evropy.

Ve strategii rozvoje průmyslové výroby (plánovaný růst o 34-36 %, včetně potravinářského průmyslu) mělo svoji klíčovou roli **strojírenství**, které mělo růst rychleji než celá průmyslová výroba. Na zvýšení strojírenské výroby (o plánovaných 45 %), resp. jejího exportu, záviselo zajištění rozhodující části platebních prostředků ke krytí našich dovozů, zabezpečení výstavby, obnovy a modernizace výrobně-technické základny národního hospodářství a konec konců i lepší uspokojení požadavků obyvatelstva na strojírenské výrobky. Právě s ohledem na tyto potřeby bylo nezbytné změnit celou strukturu strojírenství.

Předpokladem pro splnění úkolů v oblasti strojírenské výroby bylo zlepšení práce v **hutnictví železa a oceli**, tj. nejen zvýšení jejich výroby, ale i jejich jakosti a ekonomických parametrů a zajistit rozvoj výroby progresivních hutních výrobků. Hutní základna se měla dále rozšířit zejména dobudováním Východoslovenských železáren v Košicích, výstavbou nové elektroocelárny v SONP Kladno v Dříně a nových výrobních kapacit ve VTŽ Chomutov, SŽ Podbrezová aj.

Změna struktury strojírenské výroby nebyla jednoduchou záležitostí. Představovala nejen postupné zužování stávajícího sortimentu strojírenské výroby a vypouštění zastaralých a neefektivních oborů a výrob, ale zejména její zaměření na ekonomicky výhodné a přitom technicky náročné obory, jež se opíraly o nejnovější vědecko-technické poznatky. Tyto tzv. rozvojové programy byly orientovány na elektrotechniku, elektroniku, výpočetní a automatizační techniku, rozvoj výroby nákladních i osobních automobilů, zajištění technologických celků pro těžbu uhlí, dodávky zařízení pro elektrárny, rozvoj výroby stavebních a silničních strojů a strojů pro spotřební průmysl a vnitřní obchod i na zajištění progresivní zemědělské techniky. Uvedené strukturální změny se zákonitě promítaly do investiční činnosti, a to postupným přesunem od stavebních ke strojovým investicím, dále do změn podílu jednotlivých odvětví na společenském produktu a národním důchodu, do oblasti odvětvové struktury zaměstnanosti v národním hospodářství, do oblasti vnějších vztahů i do osobní spotřeby obyvatelstva. XVI. sjezd KSČ v roce 1976 ve své bilanci hospodářského vývoje první poloviny 70. let zaznamenal, že objem výroby u tzv. rozvojových programů stoupl za posledních pět let o 90 %, že výroba polovodičové slaboproudé elektrotechniky a mikroelektroniky vzrostla na více jak desetinásobek, výpočetní techniky více než čtyřikrát atd. Domnívám se, že tyto vysoké násobky výroby byly dány nižší výrobní základnou těchto rozvojových odvětví.

Druhým hlavním nositelem technického pokroku měla být vedle strojírenství **chemie**. Rozvojové investice v tomto odvětví měly směřovat především na zpracování sovětské ropy a na petrochemii, zdvojnásobit se měla výroba syntetických vláken, plastické kůže, plastů, výroba pneumatik pro osobní a nákladní automobily se měla zvýšit nejméně o 70 %. Zvýšení výroby v chemickém průmyslu o plánovaných 55-60 % mělo zajistit dostatek různých druhů plastických hmot pro strojírenství, stavebnictví i ostatní odvětví, a investiční program rozvoje chemického průmyslu, orientovaný vedle Záluží u Mostu a Kralup nad Vltavou převážně do východní části republiky (Bratislava, Humenné, Dubová, Strážske, Slovenská Lupča, Nováky, Ružomberok, Žilina), měl pak přispět výraznou měrou k další industrializaci Slovenska. Pro předpokládaný rozvoj automobilového průmyslu měly být postaveny pneumatikárny v Púchově a v Gottwaldově (Zlíně). I když se v 5. pětiletce výroba v chemickém průmyslu zvýšila více jak o polovinu, nebyly všechny úkoly tohoto resortu splněné. Řada budovaných kapacit nebyla zprovozněna v plánovaných termínech nebo nebyly uvedeny do chodu na plný projektovaný výkon a v bezporuchovém stavu.

Přes uvedené nedostatky ve strojírenském a chemickém průmyslu se podíl těchto dvou odvětví, která měla rozhodující roli ve zvyšování technické úrovně celého národního hospodářství, zvýšil za pětiletku z 35,5 % na 39 % z celkové průmyslové výroby.

Převážně extenzivní charakter československé ekonomiky kladl velké nároky na rozvoj **stavebnictví** a uvnitř tohoto odvětví na průmysl stavebních hmot. Nové neklasické stavební hmoty a dílce na bázi silikátových surovin měly zvýšit produktivitu práce ve stavebnictví a současně umožnit provádět změny ve struktuře jeho materiálové základny. K zabezpečení růstu výroby stavebních hmot o 47-49 % bylo nezbytné modernizovat dosavadní výrobní kapacity a uvést do provozu nové cementárny (Žižkovice, Záhorie), nejméně jedenáct nových cihelen, panelárny (Malešice, Chrlice, Nové Město nad Váhom, Michlovce ad), pórobetonky (Opatovice, Štúrovo), stavební závody na výrobu bytových jader, keramiky, kameniny ad.

Vývoj stavební výroby jako celku byl charakterizován vysokou dynamikou rozvoje. Důraz byl kladen již na zlepšení přípravy a organizace stavebních prací, na zkracování doby výstavby, růst produktivity práce, modernizaci stavební technologie a techniky, na zavedení pořádku do materiálně technického zásobování a zlepšení pracovní a technologické kázně. Do stavebních prací bylo investováno v 5. pětiletce 374 mld. Kč a stavební výroba se zvýšila zhruba o 50 %. Obrovské stavební kapacity byly soustředěny vedle průmyslové a občanské výstavby zejména do Prahy a Bratislavy. V Praze bylo postaveno více než čtyřicet tisíc bytů, dva velké obchodní domy ve středu města (Kotva, Máj), do provozu byla dána první trasa metra (9. 5. 1974), most přes nuselské údolí, byly vybudovány nové hotely Olympik I a II, Parkhotel, pokračovala výstavba základního komunikačního systému (ZÁKOS) silniční dopravy ad. nové stavby. V souvislosti s průmyslovým rozvojem hlavního města Slovenska – Bratislavy byly řešeny otázky spojené s dobudováním její infrastruktury. Realizace těchto záměrů přinesla Bratislavě nový hotel Kyjev a obchodní dům Prior, televizní centrum v Mlýnské dolině a vysílač Kamzík, závěsný most přes Dunaj, reprezentační budovy slovenské vlády na Bórikú ad. Nová výstavba probíhala i v dalších aglomeracích – na Mostecku, Ostravsku, Brněnsku i na řadě dalších míst Slovenska.

Velké úkoly byla kladeny na **dopravu**, a to zejména v souvislosti s nutností zabezpečit stoupající přepravní potřeby národního hospodářství. Přeprava zboží se měla zvýšit nejméně o 20 % a přeprava osob zhruba o 6 %.

Páteří dopravní soustavy se stala železniční doprava, i když její podíl na celkové přepravě zboží (i osob) klesal ve prospěch dopravy silniční. Železniční dopravu bylo třeba modernizovat, tj. zvyšovat propustnost tratí a železničních uzlů cestou snížení podílu parní trakce (klesl ze 17,6 % v roce 1970 na 5 % v roce 1975) ve prospěch elektrifikace, dieselizace, a modernizací zabezpečovacích a sdělovacích zařízení a dále zlepšit technický stav železničních tratí a vagónového parku. Vedle rekonstrukce stávajících tratí a jejich zdvojkolejnění pro zkrácení doby přepravy byla postaveny i některé nové úseky železnice, zejména na Slovensku v návaznosti na košicko-bohumínskou dráhu.

Vzhledem k prudkému rozvoji silniční dopravy (závodová doprava zboží, přeprava osob, soukromý motorismus) bylo nezbytné urychlit budování silniční sítě. Ke zlepšení situace v silniční síti mělo být investováno do roku 1975 17,7 mld. Kčs. Docházelo k úpravám vozovek na bezprašný povrch (v roce 1975 jich bylo zhruba 95 %), k odstraňování místních závad, řešení objezdů a výpadů z měst, byly postaveny a otevřeny k užívání úseky dálnice z Prahy do Mirošovic (23 km), z Velkého Meziříčí do Velké Bíteše (14 km) a z Velké Bíteše do Brna (28 km). Na Slovensku postupovala výstavba dálnice od Bratislavy směrem na sever.

Zbytek přepravy připadal na dopravu říční, která byla provozována na Labi a na Dunaji, a na dopravu leteckou. Významné postavení v dopravě měla i československá námořní doprava, která zahájila provoz v roce 1952 jednou lodí a v roce 1975 provozovala se svou flotilou deseti lodí plavbu ve všech světových mořích. Objem přepraveného zboží v námořní dopravě vzrostl v roce 1975 proti roku 1952 asi 97krát.

Zvyšující se nároky na přepravu osob vedly k posílení a modernizaci hromadné dopravy ve větších městech.

Rozvoj národního hospodářství byl podmíněn také rozšířením a zdokonalením **spoju**. Vedle nárůstu počtu pošt se zvyšoval i počet telefonních stanic (za pětiletku téměř o 20 %), které postupně přecházely na automatizovaný provoz (v roce 1975 97 %) a byly napojovány na meziměstskou a mezinárodní telefonní síť. Současně byly rozšiřovány, modernizovány a nově budovány telefonní ústředny. Zlepšila se síť televizního vysílání prvního televizního programu (přestavba vysílače Cukrák, zahájení stavby nového vysílače Ještěd u Liberce, bratislavského vysílače Kamzík, dokončení výstavby jihomoravského Kojálu, Pradědu na severu Moravy), který pokrýval zhruba 95 % našeho území; od poloviny roku 1975 bylo zahájeno pravidelné barevné vysílání (pokrývalo 75 % území) a signál druhého televizního programu, jehož zkušební vysílání začalo v roce 1969 pokrýval necelou polovinu území republiky. V Praze a Bratislavě byla zahájena výstavba nových televizních studií. Kvalitativního skoku v budování nových přenosových cest bylo dosaženo uvedením první československé stanice kosmických spoju do experimentálního provozu 30. dubna 1974.

3. Zemědělská výroba

Základním úkolem zemědělství v 5. pětiletce bylo zajistit přírůstek spotřeby základních potravin z vlastní produkce a zvýšit jeho výrobu nejméně o 13-14 %, tržní produkci do státních fondů o 18-19 %, a to bez vynaložení dalších mimořádných prostředků z celospolečenských zdrojů.

Za rozhodující odvětví zemědělské výroby bylo považováno **obilnářství**, jehož produkce měla dosáhnout v roce 1975 8,9 milionů tun obilí, tj. o 1,7 milionů tun více než v roce 1970. Za celou

pětiletku to bylo 40-42 milionů tun obilovin. Jak ukázal další vývoj byl pětiletý úkol ve výrobě obilovin splněn (překročen o 5 milionů tun), mnohdy však na úkor zmenšování ploch pro pěstování cukrovky, brambor a dalších průmyslových plodin. Průměrný hektarový výnos byl nižší (3,45 t) než předpokládal plán. V **živočišné výrobě**, kde se předpokládalo v dohledné době prosazení velkovýrobní technologie, mělo dojít k výraznému zlepšení zásobování obyvatelstva masem, mlékem a máslem. V těchto produktech jsme dokázali na konci pětiletky v podstatě uspokojit naši potřebu, i když za cenu zvýšených nákladů na jejich výrobu (zejména na dovoz krmiv, jejichž cena na světových trzích značně vzrostla). Právě zvýšená výroba živočišných produktů měla rozhodující podíl na celkovém přírůstku hrubé zemědělské produkce.

Záměry zemědělství bylo možné splnit jen za aktivní účasti hlavních dodavatelských odvětví, tj. strojírenské, chemické a stavební výroby. Intenzifikace zemědělské výroby totiž znamenala rekonstrukci a výstavbu velkokapacitních provozů, mechanizaci zemědělských prací (na nákup zemědělských strojů bylo vyčleněno 20 mld. Kč), zvýšení dodávek průmyslových hnojiv a prostředků na chemickou ochranu rostlin, znamenala také nutnost vybudovat závlahový a odvodňovací systém půdy apod. S tím vším musela jít ruku v ruce změna v řízení zemědělské výroby a zdokonalování organizace pracovního a výrobního procesu, rychlé zavádění výsledků vědecko-technického pokroku do praxe apod.

Na předpokládaný rozvoj zemědělské výroby navazoval **potravinářský průmysl**, jehož výroba se měla zvýšit o 18 %. Bylo třeba pokračovat v rekonstrukci a výstavbě nových kapacit na zpracování zemědělských produktů a modernizaci potravinářských závodů dosáhnout zlepšení kvality a rozšíření sortimentu výrobků i zlepšení marketingové (prodejní) strategie.

V československém zemědělství probíhaly od počátku 70. let zásadní organizační změny, které souvisely s uplatňováním velkovýrobního zprůmyslňování tohoto odvětví národního hospodářství, tj. **koncentrace a specializace rostlinné a živočišné výroby**. Ještě před konáním XIV. sjezdu KSČ přijalo Předsednictvo ÚV KSČ a Předsednictvo vlády ČSSR v březnu 1971 společný dokument „Základní směry rozvoje specializace a koncentrace výroby a jejich organizační formy v zemědělství a potravinářském průmyslu“, který měl odstartovat novou etapu rozvoje zemědělství do roku 1990. Protože stupeň dosažené koncentrace zemědělské výroby přestal údajně odpovídat efektivnímu uplatňování vědy, moderní techniky a technologie výroby, bylo rozhodnuto přejít k rozvíjení různých forem kooperace (spolupráce zemědělských organizací navzájem, a to družstevních i ostatních, a těchto pak s organizacemi služeb a zpracovatelského průmyslu) a ke slučování JZD.

Utváření kooperačního zemědělsko-průmyslového komplexu souviselo s rostoucí úlohou průmyslu a služeb v rozvoji zemědělství a se zpracováním jeho produktů a zejména s prohlubující se vzájemnou ekonomickou závislostí obou základních odvětví – průmyslu a zemědělství. Podle charakteru ekonomické činnosti bylo možné zemědělsko-průmyslový komplex rozčlenit do tří sfér:

- sféry ekonomické činnosti předcházející zemědělské výrobě (dodavatelská oblast);
- vlastní zemědělství;
- sféry ekonomické činnosti navazující na zemědělství, resp. na jeho výstupy.

Do budoucna se počítalo s tím, že druhá a třetí sféra splynou v integrované podniky nebo sdružení. Počet pracovníků v zemědělsko-průmyslovém komplexu dosahoval v roce 1971

přibližně 2 milionů osob, tj. více než jedné čtvrtiny celkového počtu pracovníků v národním hospodářství.

Proces velkovýrobního zprůmyslnování výroby a práce v zemědělství vyžadoval centralizaci půdního fondu, výrobních a finančních prostředků a pracovních sil. Nejvhodnější formou řešení těchto problémů se jevílo slučování menších zemědělských podniků do větších ekonomických celků. V roce 1970 hospodařilo v ČSSR 7 % JZD na výměře do 200 ha zemědělské půdy, 78 % JZD mělo výměru od 200 do 1000 ha zemědělské půdy a nad 1000 ha zemědělské půdy jich hospodařilo pouze 15 % (průměr na jedno JZD byl 640 ha zemědělské půdy). V letech 1970–1976 se snížil počet JZD z 6270 na 1959 tj. na méně než jednu třetinu, přičemž průměrná výměra jejich zemědělské půdy se zvýšila ze 638ha na 2183 ha (koncem roku 1975 1920 ha) zemědělské půdy. Nejintenzivněji probíhal tento proces v závěru pětiletky (od roku 1974). Zde je namístě poznamenat, že údaje o velikosti zemědělského podniku ještě nedávají spolehlivou představu o stupni koncentrace jeho výroby. Současně s touto plošnou koncentrací výroby vzrostl i průměrný počet členů v jednom JZD. Řada původních členů družstev z JZD odešla a naopak do družstev přišli pracovat noví lidé z jiných odvětví národního hospodářství, kteří nabyli odbornosti pro danou velkovýrobní oblast zemědělství. Motivace těchto pracovníků pro práci v zemědělství byla v podstatě stejná jako pro zaměstnance ve státních podnicích, neboť průměrná odměna členů JZD dosáhla v roce 1974 zhruba v průměru příjmu na jednoho pracovníka v národním hospodářství.

Slučování JZD neznamenal automaticky změnu univerzálního charakteru jejich výroby. Šlo o složitý proces provázený novým rozmístováním výroby, rozdělováním zdrojů, přerazováním pracovníků ve výrobě atp., který měnil celkový dosavadní ekonomický charakter družstev a znamenal také mnohdy citlivý zásah do podmínek práce i života družstevních rolníků.

Zprůmyslnění zemědělské výroby, klesající počet pracovníků v přepočtu na 1 ha zemědělské půdy a snižování vkladu živé práce do „zkvalitňování“ půdního i biologického potenciálu bylo nahrazováno rostoucími výrobními náklady na paliva a energii, chemické a biologické prostředky, jakož i na moderní mechanizační technologická zařízení. Úsilí o zvýšení intenzifikace zemědělské výroby tak znamenalo růst nákladů vložených v přepočtu na 1 ha obdělávané zemědělské půdy; o dopadech na životní prostředí ani nemluvě.

Přechod na velkovýrobní způsob hospodaření, silící interakce s průmyslem a pronikání vědeckotechnického pokroku do zemědělství vyžadovaly zlepšit vzdělanostní a kvalifikační přípravu, odbornost a profesionální specializaci pracovníků v tomto odvětví. Přes poměrně rychlý růst kvalifikovaných pracovníků zůstala celková úroveň kvalifikace v zemědělství nižší než ve většině odvětví (s výjimkou státního sektoru zemědělství). Většina kvalifikovaných pracovníků v zemědělství získala vzdělání i praxi v poválečných letech. K nim postupně přibývali noví absolventi středních vysokých škol. Střední zemědělské školy opouštělo ročně v první polovině 70. let v průměru 6300 absolventů, vysoké školy (zemědělského směru) 2200 absolventů, i když ne všichni směřovali do zemědělství. Nejpočetnější skupinu ekonomicky aktivních pracovníků v zemědělství, resp. v družstevním sektoru, tvořili lidé se základním vzděláním, z toho více než z poloviny ženy staršího věku.

Úkoly vyplývající ze složitosti práce v zemědělské výrobě se promítaly i do činnosti řídicího aparátu družstev. Již od roku 1963 klesal počet i podíl tzv. praktiků v manažerských funkcích

ve prospěch vedoucích pracovníků JZD s vysokoškolským i středním odborným vzděláním, ale přesto ještě v polovině 70. let mělo přes 20 % předsedů JZD jen základní vzdělání.

Ve snaze zvýšit vliv státu na řízení zemědělství byly od 1. 9. 1972 nově vytvořeny okresní a krajské zemědělské správy, které nahradily zrušená okresní zemědělská sdružení a současně byla provedena úprava zásad odměňování za práci v zemědělské výrobě.

4. Lesní a vodní hospodářství

Ze sjezdových materiálů [17] vyplývá velká verbální starost, kterou stranické orgány tomuto resortu (zejména lesnímu hospodářství) věnovaly; lesní a vodní hospodářství bylo od roku 1968 spravováno samostatným ministerstvem. Hovoří se zde nejen o značném ekonomickém významu lesa, jehož plocha zaujímala více než jednu třetinu celého našeho území, ale i o jeho společenské funkci – krajinotvorné, klimaticko-povětrnostní, rekreační ad. Předpokladem pro těžbu dřeva, která se měla zvýšit do roku 1975 asi o 6 % proti roku 1970, bylo, jak je zde uvedeno, pokračovat v cílevědomém zalesňování, a to i s ohledem na dopady průmyslové činnosti na životní prostředí. Zatímco zalesňování, které vrcholilo v roce 1960, se poté snižovalo, těžba po roce 1960 naopak rostla (zatím se ještě v polovině 70. let rovnala těžebnímu etatu), včetně jeho vývozu do ciziny. Snaha snižovat namáhavost těžebních a manipulačních prací v lese výkonnými mechanizmy vedla často k jeho poškozování. V návaznosti na těžbu dřeva byly stanoveny úkoly pro dřevozpracující průmysl (rozvoj výroby velkoplošných konstrukčních materiálů nahrazujících řezivo – dřevotřísek, překližek, dřevoláknitých desek) a průmysl papíru a celulózy.

Pokud jde o vodní hospodářství, byla mu ve sjezdových materiálech věnována určitá pozornost v souvislosti s investiční výstavbou – s výstavbou bytů a průmyslových podniků. V plánu investic byla vůbec poprvé vyčleněna jejich samostatná část do vodního hospodářství a do ochrany ovzduší. Bylo zdůrazněno, že vodní hospodářství by mělo přednostně řešit zásobování průmyslových podniků a obyvatelstva vodou. V této souvislosti bylo jen obecně proklamováno, že je třeba zajistit, aby se novou, zejména průmyslovou výrobou životní prostředí alespoň nezhoršovalo. Ostatní problémy jako nutnost řešení ochrany vodních zdrojů před znečištěním, rozšíření vodovodní sítě, zlepšování čistoty toků, racionální hospodaření s vodou a další skutečnosti se staly bohužel věcí dlouhodobého plánu. Svědčilo to o tom, že vážnost situace si nikdo z tehdejších odpovědných činitelů ještě neuvědomoval, nebo uvědomovat nechtěl. Jen pro ilustraci: v polovině 70. let bylo napojeno na veřejný vodovod asi 64 % domácností a jen zhruba 63 % odpadních vod vypouštěných do kanalizační sítě přešlo přes čistící zařízení. Spotřeba pitné vody dosáhla v tomto období kolem 300 litrů na osobu a den. Přijetí účinných opatření k ochraně vody se stalo nutností.

5. Zahraniční obchod

Vzhledem k rozloze státu a jeho ekonomické struktuře bez dostatečné surovinové, energetické a odbytové základny, bylo československé hospodářství životně závislé na směně zboží se zahraničím. Začlenění ČSSR do politického a vojenského seskupení tzv. východního bloku orientovalo československý zahraniční obchod převážně na socialistické země RVHP, zejména na Sovětský svaz (podíl obrátu zahraničního obchodu zemí RVHP se zvýšil z 64,2 % v roce 1970 na 66 % v roce 1975).

Rozhodující význam ve vnějších ekonomických vztazích byl připisován těsnému propojení naší ekonomiky s ekonomikou Sovětského svazu, které bylo považováno za hlavní záruku stability

a dynamiky hospodářského rozvoje ČSSR. Podíl Sovětského svazu na našem zahraničním obchodu dosáhl v roce 1975 téměř jedné třetiny (32,5 %). Tato závislost se v 70. letech ještě více prohloubila, a to v souvislosti se světovou hospodářskou krizí provázenou krizemi strukturálními (energetickou, surovinovou, potravinovou) a s razantním nástupem postindustriální (technologické) revoluce. Československá ekonomika tak byla v závěru páté pětiletky postavena před složitý úkol – zvládnout novou situaci ve vnějších vztazích, zejména se vypořádat s prudkým růstem dovozních cen. Bez pomoci Sovětského svazu by to bylo pro nás značně obtížné, neboť dodávky surovin a paliv ze Sovětského svazu kryly z rozhodující části naše dovozní potřeby. Podíl sovětských dodávek na našem celkovém dovozu činil v roce 1976 u ropy 96 %, u kamenného uhlí 56 %, u železné rudy 83 % a u surového železa 99 %.

Změny ve světové ekonomice v závěru první poloviny 70. let se musely zákonitě projevit i v ekonomice členských států RVHP. Konkrétně pro Československo to znamenalo překonat dosavadní setrvačností tendence vyplývající z jeho postavení jako kovárny a strojírný socialistického tábora a najít si své nové místo, které by bylo adekvátní jak tradicím československé ekonomiky, tak ekonomice jejich zahraničních partnerů, zejména pak ekonomice členských států RVHP. Zvládnutí tohoto úkolu bylo pro naši ekonomiku vážným problémem, což se promítalo např. ve zbožové skladbě zahraničního obchodu se zeměmi RVHP, ale i s vyspělými kapitalistickými státy, která se v důsledku zaostávajícího procesu inovace výrobků, sortimentu i struktur v dovozu a vývozu příliš neměnila. Svědčí to do jisté míry o tom, že jsme řadu výrobků „nedokázali“ vyrobit, ale i o tom, že Komplexní program dalšího prohlubování a zdokonalování spolupráce a rozvoje socialistické ekonomické integrace členských států RVHP, přijatý v roce 1971, byl uváděn do praxe velmi pomalu.

Ve vývozu zboží do zemí RVHP figurovaly tradičně na prvním místě stroje, zařízení a nástroje, dále průmyslové spotřební zboží, paliva, suroviny a kovy, chemické výrobky a stavební hmoty. V dovozu převažovaly opět stroje, paliva, suroviny a kovy, průmyslové spotřební zboží, chemické výrobky, významnou položku dovozu tvořilo potravinářské zboží.

Vedle Sovětského svazu mělo Československo čilé obchodní vztahy i s dalšími svými sousedy – s NDR, Polskem, Maďarskem. Významným vývozním partnerem bylo pro Československo Bulharsko, Rumunsko (a Jugoslávie). Vzhledem k tomu, že ve většině zemí RVHP docházelo v první polovině 70. let k růstu podílu vyspělých kapitalistických států na jejich dovozu, ztrácelo Československo v těchto zemích svoje pozice. Šlo o relativní ztráty vyplývající zvláště z dosavadního postavení Československa v rámci RVHP jako strojírenské velmoci. Navíc, řada zemí RVHP, které prošly s československou pomocí industrializačním procesem, se stala pro nás v tomto odvětví výroby i konkurentem. Změněné postavení československé ekonomiky ve společenství zemí RVHP se tak stalo uzlovým bodem vnějších vztahů i dalšího směřování růstové strategie hospodářského vývoje Československa.

Spolupráce s kapitalistickými státy v zahraničním obchodě rozvíjelo Československo na základě principu rovnoprávnosti a za oboustranných výhod. Rozvoj vzájemného obchodu byl pozitivně ovlivněn změnou v mezinárodních vztazích ve prospěch uvolňování mezinárodního napětí. Celkový finanční objem vývozu do nesocialistických zemí ze zvýšil v letech 1971–1975 o 47,7 % (se zeměmi EHS o více jak 2,1krát), dovoz o 74 % (se zeměmi EHS 2,3krát). K nejvýznamnějším obchodním partnerům Československa patřily evropské státy – SRN, Rakousko, Velká Británie, Itálie a Francie. Zahraničně obchodní spolupráce s nimi se uskutečňovala v převážné míře na základě dvoustranných dohod. Skladba zboží našeho vývozu

i dovozu s těmito zeměmi byla obdobná jako v obchodu se socialistickými zeměmi. Určitým předělem ve vývoji vzájemného obchodu se zde jeví závěrečné roky 5. pětiletky, kdy došlo z naší strany ke zvýšené dynamice vývozu strojů a zařízení, výrobků spotřebního a potravinářského průmyslu, které se staly platebním prostředkem naší narůstající pasivní obchodní bilance s těmito zeměmi. Tato tendence byla právě opačná ve srovnání se zdrženlivější až ústupovou strategií průmyslově vyspělých západních ekonomik ve vývozu tohoto zboží. Pasivní saldo zahraničního obchodu narůstalo od roku 1973. Hrubé zadlužení ČSSR v konvertibilní měně bylo v roce 1971 0,5 mld. USD, v roce 1975 již 1,2 mld. USD.

Velkou pozornost věnovalo Československo rozvoji hospodářských styků s rozvojovými zeměmi, a to i z hlediska jejich možného dalšího politického vývoje. Z úhrnného obratu zahraničního obchodu připadalo na rozvojové země 7-8 %. Úspěšně se rozvíjel obchod i s tak vzdálenými zeměmi jako byla Indie, Írán, Brazílie, Egypt.

ČSR a SSR

Již v úvodu své stati jsem poznamenal, že při přípravě páté pětiletky byla zohledněna skutečnost, že se jednalo o první pětiletý plán československé federace, jehož úspěšná realizace měla vést k dalšímu ekonomickému vyrovnání obou republik. Z tohoto pohledu vycházely i směrnice při určování růstu a struktury průmyslové a zemědělské výroby v obou částech republiky. Průmyslová výroba se měla zvýšit v ČSR o 27–29 %, v SSR o 55–57 %; strojírenství v ČSR o 45–50 %, v SSR o 75–80 %; zemědělská produkce v ČSR o 13 %, v SSR téměř o 15 %; objem prací stavebních organizací v ČSR o 37 %, v SSR o 40 % atd. Za rozhodující úkol dalšího rozvoje Slovenska byl považován rychlý růst průmyslové výroby, a to vzhledem k relativně nižšímu stupni zaměstnanosti, vyšším přírůstkům nových pracovních sil a nižšímu stupni zprůmyslnění SSR proti ČSR.

Konstatování XVI. sjezdu KSČ v roce 1976, že „velké rozdíly v podmínkách hospodářského, politického a kulturního života našich národů a jednotlivých oblastí státu byly překonány“ ještě neznamenalo, že k tomuto vyrovnání došlo, i když pátá pětiletka k němu dalším sblížením výrobních ukazatelů výraznou měrou přispěla. Oficiálně bylo toto vyrovnání proklamováno až v roce 1985. Podíl Slovenska na průmyslové výrobě se zvýšil z 24 % v roce 1970 na 27 % v roce 1975, u hrubé zemědělské výroby zůstal její podíl (32 %) prakticky zachován a podíl na tvorbě národního důchodu se zvýšil z 25,8 % v roce 1970 na 27,1 % v roce 1975. Slovensko tak i po roce 1970 dostávalo pro svůj rozvoj více hmotných zdrojů než samo dokázalo vytvořit. Bylo by však populistické tvrdit, že české země na Slovensko doplácely. Motivy přesunu zdrojů z českých zemí na Slovensko vycházely z přesvědčení, že vyrovnání ekonomické a životní úrovně jednotlivých částí státu je důležitou podmínkou jeho hospodářské a zejména politické stability do budoucna. Další vývoj vzájemných česko-slovenských vztahů však ukázal, že nebyly dostatečně doceněny také mimoekonomické aspekty tohoto vyrovnání.

Závěr

Dělat závěry z něčeho, co jsme žili, je těžší než z toho, co zjišťujeme ze starých pramenů. Ať chceme, nebo nechceme, musíme přiznat, že hospodářský vývoj v období páté pětiletky se vyznačoval převážně pozitivními tendencemi a hlavní ekonomické ukazatele rostly mnohem dynamičtěji než v předcházejícím období; postavena a rekonstruována byla řada nových podniků a závodů. Kdyby tomu tak nebylo, neměli by dnešní podnikatelé počátkem 90. let co privatizovat.

Vnější rámec pro tento pozitivní vývoj vytvořilo celkové uvolnění mezinárodně politické situace a zpočátku i příznivé podmínky ve vnějších ekonomických vztazích. S nástupem hospodářské recese a vědecko-technické revoluce v závěru páté pětiletky se situace radikálně změnila k horšímu, ale její dopady se projeví s jistým zpožděním, zejména pak v druhé polovině 70. let. Z vnitřních faktorů růstu ekonomiky působil pozitivně na její rozvoj nástup silných poválečných populačních ročníků do produktivního věku i obrovský rozsah fixního kapitálu, který byl výsledkem předchozích investičních vln. Celkový růst ekonomiky byl podpořen úspěchy zemědělské výroby v první polovině 70. let, kdy jsme prakticky dosáhli soběstačnosti v základních zemědělských produktech a tím i omezené závislosti na jejich dovozu ze zahraničí.

Dobré výsledky hospodářského rozvoje se projeví v sociální oblasti a v dalším rozvoji životní úrovně obyvatelstva. Vzhledem k tomu, že jde o širokou a politicky značně citlivou problematiku tzv. konzumního socialismu, budu jí v budoucnu věnovat samostatnou studii.

Ne všechno se však v tomto sledovaném období podařilo. Příčiny neúspěchů byly opět vnější i vnitřní. O vnějších příčinách jsem již psal (viz úvod) v souvislosti s hospodářskou recesí a s nástupem postindustriální revoluce. K nim je možné přidat i odstředivé tendence na půdě RVHP, které vyústily v neplnění hlavních záměrů Komplexního programu spolupráce socialistických zemí. Pokud jde o vnitřní negativní jevy, které byly spojené s plněním (neplněním) úkolů páté pětiletky, upozornilo na ně již zasedání ÚV KSČ v únoru 1972. Hovořilo se tu o tom, že plnění objemu výroby šlo často na úkor neúměrného zvyšování nákladů, že za celkovými údaji o plnění plánu se skrývalo neplnění plánu v mnoha podnicích, nebo neplnění kvalitativních ukazatelů, že v investiční výstavbě přetrvávala nadměrná rozestavenost, rostly nadnormativní zásoby, že se nedařilo aplikovat výsledky vědeckotechnického výzkumu v praxi atp. Vážným problémem byla také skutečnost, že za situace, kdy docházelo ke změně vnějších podmínek, přetrvávaly v řízení ekonomiky metody odpovídající extenzivnímu charakteru jejího růstu. Plánovací a řídicí činnosti byla věnována značná pozornost, i když bez hmatatelných výsledků. Již v závěru roku 1970 (21. 12.) byl přijat Zákon č. 145 o národohospodářském plánování, na který pak navázalo vládní usnesení č. 73 z 11. 3. 1971 o prognózování a dlouhodobém výhledu rozvoje československého národního hospodářství do roku 1985 (1990) a další dokumenty. Chyběla však zcela konkrétní představa, jak budou tyto úkoly realizovány v praxi. Diskuze o řízení ekonomiky se vyčerpávala řešením problémů postavení jednotlivých řídicích článků (stupňů) výroby – vláda, odvětvová ministerstva, výrobně hospodářské jednotky, podnik – a přesouváním kompetencí a odpovědnosti mezi nimi. Nic neříkající stálé zdokonalování, prohlubování a upevňování systému řízení vedlo k růstu prvků byrokratismu a ztrátě jeho pružnosti vůbec.

S těmito vnitřními problémy se československá ekonomika potýkala již řadu let; vědělo se o nich, byly jasně pojmenovány na celé řadě zasedání ÚV KSČ k hospodářským otázkám, která se uskutečnila v období mezi XIV. a XV. sjezdem KSČ, ale najít cesty k jejich odstranění se nedařilo.

Dnes už je známo dost na to, abychom mohli konstatovat, že onen „zakopaný pes“ byl v ekonomickém systému, převzatém po únoru 1948 ze Sovětského svazu, který byl založen nikoliv na ekonomických, ale politických principech a v převážně jednostranné orientaci vnějších ekonomických vztahů na socialistické země. Jakékoliv pokusy o nápravu či reformu nedokázaly tuto bariéru překročit, proto neměly naději na úspěch.

Literatura

- [1] AGNELIS, I. Postavení ČSSR ve světové ekonomice, *Ekonomický časopis*, 1981, č. 7, s. 621-635.
- [2] *Analýza rozvoje československého národního hospodářství v letech 1960-1978*. Studie Výzkumného ústavu plánování a řízení národního hospodářství, Praha 1980.
- [3] BÁLEK, A. Nové jevy v reprodukčním procesu čs. ekonomiky v 70. letech, *Politická ekonomie*, 1979, č. 11, s. 1121-1130.
- [4] BRHLOVIČ, G. Premeny práce družstevních rolníků, *Ekonomický časopis*, 1985, č. 1, s. 50-60.
- [5] *Ekonomická analýza rozvoje národního hospodářství ČSSR v období 1960-1975*. Studie Výzkumného ústavu plánování a řízení národního hospodářství, Praha 1977.
- [6] Fakta a argumenty – materiály oddělení propagandy a agitace ÚV KSČ.
- [7] GOLDMANN, J. Československá ekonomika v sedmdesátých letech. *Politická ekonomie*, 1975, č.1, s. 1-17.
- [8] *Historická statistická ročenka ČSSR*. Praha, SNTL/ALFA 1985.
- [9] Hlavní směry hospodářské politiky strany v letech 1971-1975, Praha, Svoboda, 1971.
- [10] KÁŇA, O. Velké stavby socialismu v Československu, Praha, Albatros 1982.
- [11] K dějinám socialistického Československa, Praha, Svoboda 1986, s. 440-452.
- [12] PICK, M. Podmínky a kritéria strukturálních přeměn v čs. ekonomice, *Politická ekonomie*, 1974, č. 4, s. 289-305.
- [13] PRŮCHA, V. Ekonomický vývoj Československa a aktuálne otázky hospodárskej politiky, Bratislava, Pravda 1989, s. 156-165.
- [14] PŮLPÁN, K. Nástin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990, 1. díl, Karlova univerzita, Praha 1993, s. 255-262.
- [15] RUŽIČKA, A. Vzájemný zahraničný obchod krajín RVHP – stabilizačný faktor ich ekonomického rastu, *Ekonomický časopis*, 1979, č. 1, s. 37-48.
- [16] Sborník hlavních dokumentů XV. sjezdu KSČ, Praha, Svoboda 1980.
- [17] Směrnice XIV. sjezdu KSČ k pátému pětiletému plánu rozvoje národního hospodářství na léta 1971-1975, Praha, Svoboda 1971.

Summary

As far as the economic development is concerned the first half of the seventies of the last century in Czechoslovakia can be ranked to the successful periods in the process of building socialism. The main economic indices grew in the years of the fifth five-year plan (1971 – 1975) much more dynamically than in the whole previous period. That positive though not problems free development resulted both from a favorable international political situation and some internal factors of economic growth. The stable economy contributed to a so-called normalization of the society, i.e. to its return before the years of reforms in 1968/69.